

FÓRUM (II.)

Gagy József

Kötelesség és igazság – a mai vidéki élet kulturális, erkölcsi dimenzióiról –

Számomra a vitaindító Kiss Dénes megállapításai nem kiindulópontot, hanem inkább ürügyet szolgáltatnak arra, hogy egy kutatásnak¹ a felvetett problémához kapcsolható következtetéseit bemutassam. Természetesen, ahol lehetőség adódik, utalok a Kiss Dénes által fontosnak tartott, és az általam bemutatottakhoz kapcsolódó jelenségekre.

1. Tulajdonjog, tulajdonjog-változások

Abból kell kiindulnom, hogy mit is értek a tulajdonon és a tulajdonlás, tulajdon-használat társadalmi beágyazottságán.

Az elmúlt fél évszázadban a székelyföldi társadalomban végbement gazdasági-társadalmi változások leírhatók a tulajdonváltozás különböző fázisaiként. A tulajdont nem csupán gazdasági, hanem ennél összetettebb, kulturálisan meghatározott jelenséggként kell kezelni: a tulajdon társadalmi kapcsolatot, a használat és rendelkezés társadalomépítő tevékenységet jelent. Ez a kezelésmód azért is indokolt, mert a falvakban termeléssel foglalkozó társadalomnak – végső soron a föld és az ember viszonyának – a megértéséhez a gazdaság és gazdálkodás társadalomba-ágyazottságának (Polányi Károly) vizsgálata szükséges. A föld művelése és a termés elosztása, a fogyasztás emberek által szervezett és átszervezett kulturális rendszer.

Tehát a tulajdont igen általánosan nem az államilag éppen kodifikált tulajdonjogként, hanem a társadalmi szokásjogban kialakult formaként kezeltem, és Tárkány Szűcs Ernő modelljét tartom irányadónak: „a tulajdon a birtoklás, a használat és a rendelkezés elemeiből, funkcióiból és az ezeknek megfelelő részjogosítványokból áll”².

A szocializmus időszakában a pártállam az ország minden vagyontárgyát igyekezett bevonni az általa ellenőrzött redisztribúciós folyamatba. A redisztribúciós szerkezet kiépülése és egyre olajozottabb működése tette lehetővé az erőszakszervezetek háttérbe vonulását, a hadigazdálkodás megszűnését, ez jelentette a pártállam megszilárdulását. Ugyanakkor ennek admi-

nisztrálása (tervgazdaság) volt az, amelyhez szükség volt a társadalmi legitimáció kialakítására és fenntartására. Hosszabb távon azonban sem az adminisztrálás, sem a legitimitás folyamatos újratermelése nem járt sikerrel. A társadalom a hatalommal, ennek adminisztrátoraival a használatra vonatkozóan folyamatos alkuban állt. A birtoklást az adminisztrátoroknak hatalmi eszközökkel definiálni, majd védeni lehetett – de a használat csak a társadalom közreműködésével (munkájával) eredményezett felhalmozható, majd újraosztható javakat. Ez – tapasztalhattuk – nem sikerült a kívánt mértékben. Globális szinten a Szovjetunió alulmaradt a gazdasági, fegyverkezési versenyben – regionális szinten a szocialista országok lemaradtak a modernizációs felhalmozásban.

2. Megkésettség, elmaradottság

A fejletlen kelet-európai régiókban (ezek közül az egyik Erdély keleti része, a Székelyföld) a társadalmi átalakulás sajátosságaként a megkésettséget szokták emlegetni. A Kiss Dénes által a bevezetőben említett gazdasági képletet, miszerint a városon kialakuló ipari és szolgáltató szektor lényegesen nagyobb jövedelmet biztosít, Erdélyben, Romániában át kellett írni: nem alakult ki olyan, a lakosságnál tapasztalható akkumuláció, amely lényegesen nagyobbá tette volna a különbséget. Tapasztalhattuk, hogy Romániában a kialakuló ipari és szolgáltatási szektorba távozó, városba költöző vagy még mindig vidéken lakó családok jelentős hányada sokáig a mezőgazdasági tevékenységekből származó megélhetésre és jövedelemre is rá volt utalva. Csak akkor tudtak az alkalmazotti jövedelmükből építkezni, gyerekeket iskoláztatni, a városi életszínvonal szintjén fogyasztani, ha nem kellett élelmiszerre is a jövedelmükből költeniük: ha kertet műveltek, állatot tartottak, a térszben részmunkát vállaltak. Nem tehették meg, különösen a nyolcvanas években kibontakozó élelmiszerhiány idején, hogy ne gazdálkodóként is éljenek. Annak, hogy a vidéki és a városi életkörülmények közeledjenek, az volt az ára, hogy nem lehetett csak az egyik vagy a másik szektorból származó jövedelemre alapozni: meg kellett maradni földművelőnek, állattenyésztőnek is.

Ez a jellemző vonás, amely a megkésettség – vidéki romániai magyar megkésettség – sajátosságát adja.

Része ennek a jelenségnek, hogy (kis)városiként is gazdálkodni kellett: rendszeresen (naponta-kétnaponta) hazajárni falura a szülőkhöz, állatot tartani, elvégezni az éppen szükséges növényápolási munkákat, piacra vinni a termékeket (vagy csak egyszerűen az adódó megrendelőhöz: például tejet szállítani a munkatársaknak). Az az első valóban jelentős jövedelem, amely-

re 1989 után szert tettek azok, akik városon laktak és gazdálkodtak is, tehát amely jövedelem alternatívát nyújtott és életformaváltást tett lehetővé: a magyarországi vendégmunka. Ha ez rendszeres és kiszámítható volt, akkor ez nemcsak alternatívája, hanem kiváltója lett a gazdálkodásnak. Úgy is lehetne sarkítva fogalmazni, hogy a romániai magyar vidékhez kötött vagy vidéki népesség számára a határ (a romániai magyar burok) megnyitása jelentette azt a lehetőséget, hogy olyan tevékenységeket végezzen, olyan jövedelmet szerezzen, amely megengedi neki, hogy hátat fordítson a mezőgazdaságnak. Ez az alternatíva azonban menthetetlenül magában hordozza azt a lehetőséget is, hogy nemcsak a mezőgazdaságnak fordít hátat, hanem elvándorol: a lerobbanó ipari kisvárosból, a kiépítetlen infrastruktúrájú, a földtulajdon miatt kirobbanó konfliktusoktól terhes faluból, a hosszan átmeneti Romániából.

Az elmaradottság annak a gyakorlatnak és elvnek a továbbtartó érvényességét jelenti, amely igen röviden így fogalmazható meg: a társadalom nagyobb része számára a legfontosabb tulajdon a föld volt és maradt. A föld volt az, amelyet az emberek többsége „tartósan – akár közösen, akár egyénileg, akár munkabefektetéssel, akár a termés learatásával, összegyűjtésével – használ”,³ és használat közben újrafogalmazza, megerősíti vagy átépíti a társadalmi kapcsolat- és viszonyrendszereket.

A hangsúly azon van, hogy tartósan, vagyis helyben lakva, helyben cselekedve, helyben maradva. A migráció (városbaáramlás, Magyarországra költözés) éppen ezt a tartósságot, mint napi cselekedetek sokaságát szakítja meg, és változtatja ritka találkozásokká vagy éppen emlékké, érzelmeket felkavaró nosztalgiává, majd a folklorizmus, nosztalgia-fogyasztás számára kulturális termőtalajjá.

Tartósan – azaz ha nem is birtokolva, csak művelve, mint egykor a jobbágyok, de a birtoklás még élő emlékével és még el nem halt reményével. Az elmaradottság eredményezte, hogy a kilencvenes évek elején még élt például a székelyföldi falvakban az a generáció, amely „a régi falu osztályrendjében és gondolatvilágában nőtt fel, és mást, mint mezőgazdasági munkát nem tanult, nem ismert, nem akart”.⁴ Jellemző még rá a – Tóth Zoltántól származó – földfétis fogalma. Ennek a generációnak a léte és cselekedetei eredményezték a dekollektivizáció józan érveit, ennek a gazdasági számításokat távolra elvető irracionalitását. Elsősorban ők voltak azok, akik, függetlenül a közelmúlt változásaitól, az érvényes gazdasági, piaci meggondolásoktól, mindent megtettek azért, hogy az adódó lehetőséggel élve újra tulajdonosok, használók és rendelkezők lehessenek.

Ők, az idős generáció tagjai, azt remélték, abban a hitben ringatóztak, hogy restaurálható, hogy újra a régi lesz a szocializáló tájhoz, a térbeliséghez való viszonyuk is, hiszen a kollektív gazdaság érzelmileg semleges földjének felosztása nyomán parcellák sorát tudták újból magukénak. És ez a feléledő tudás hajtotta őket a jog és az igazság keresésére, esetleg konfliktust vállalva – a jogosnak és igazságosnak gondolt tulajdon megvédelmezésére. Az antropológus megfigyelése szerint⁵ ennek a folyamatnak megdőbbentő eleme volt, hogy a föld maga vált központi személlyé – abban az értelemben, hogy megnyúlt vagy összehúzódott, ide- vagy odaköltözött, úgy viselkedett, mintha élete lenne. A történelmi helyzet volt az, amely mint egy mítikus törésponton, egy sorsfordulatban, életre keltette a szunnyadó földet: ez az élőlény az emberek egyéni és kollektív memóriájából támadt fel. A családok, rokonságok, helybeliek és beköltözöttek társadalmi emlékezetei versenyre keltek egymással. A vitatott területek tulajdonosai rendkívüli hévvel és koherenciával érveltek mindannyiszor, amikor erre szükség volt, hatalmas tudásanyagot megmozgatva, a múlt megannyi személyes vonatkozásait felidézve saját igazuk egykori forrásaira, a folytonosságra, a mai tulajdonosi jogokra hivatkozva. Az érvek között voltak racionálisak, de jócskán metafizikusak is. Egy nagybaconi idős parasztember mondotta: „ha a földet visszakapom és az enyém lesz, akkor fölötte az ég is az enyém...”

3. Tulajdonváltások

Az államosításként, kollektivizálásként ismert folyamatok során nemcsak egyszerű gazdacseré, tulajdonjogi változás történt, hanem átalakultak a javak tulajdonlására épülő emberi viszonyok is. A dekollektivizáció is éppen a birtoklás, a használat, a rendelkezés megváltozásának társadalmi viszonyalakító hatásai miatt korszakos jelentőségű.

A székelyföldi falvakban mindkét folyamat középpontjában a természet áll a maga közvetlenségében (föld, erdő). Ez a megkésettség másik alapvető jellemzője. Nem értéket kértek és kaptak vissza az idős emberek (aranykorona-értéket, mint Magyarországon), hanem természetben kijelölhető helyeket, valamint tárgyakat, állatokat, hiszen ez volt az a vagyont, amit egykor elvettek tőlük.

3.1. Az első tulajdonváltás. Kollektivizáció – a megfosztás időszaka

3.1.1. Az 1948-ban kezdődő és 1962-ben befejeződő folyamat végeredménye a tulajdon feletti rendelkezés átstrukturálása. A tulajdonjogok átruházásával az

1945-ös földtörvény utáni egy-két esztendő kivéve a hatóságok nem törődtek – a kataszteri hivatalok aktáiban, térképein továbbra is a régi birtokosok szerepeltek. A falvakban az állam, és ennek képviselőiben a kollektív gazdaság és a néptanács vezetősége lett a birtokos. Ez a vezetés – az új elit – rendelkezett a „közös” infrastruktúra és földtulajdon (legelő, erdő) sorsáról, a kerthelyiségek, beltelkek elosztásáról, ez döntött a fizetési munkahelyekre való alkalmazásról.

Az új elit lett a használat szervezője, adminisztrátora. A fentről jött utasításokat végrehajtva, a fentről érkezett ellenőrökkel együttműködve szabályozta, hogyan alakuljon ki a termelés és a fogyasztás új rendje.

3.1.2. A lenti társadalom egyénileg, de összességében rendezetten alakította ki védekező, túlélő magatartását. A munkaerő visszatartásán, a szökésen-elvándorlásán túl a leglátványosabb a beltelek és a kert kiemelt gondozása, az ebbe való beruházás (házépítés), valamint az időlegesen vagy hosszabb ideig ellenőrzés nélkül maradt javak eltulajdonítása (lopás a közösből). Erre a viselkedésre Tóth Zoltán egyértelműen a jobbágyi birtoklásban fedez fel analógiát – legfontosabbként azt emelve ki, hogy a felhalmozás módja nem a földtulajdonra támaszkodik.⁶ A társadalmi intézmények kialakulásának és a szokásjognak az összefüggéseit tanulmányozó Tagányi Zoltán szerint a nyugat-európai társadalmak fejlődésétől eltérően „a kelet-európai társadalmak esetében a tulajdonjoggal szemben álló használati jog, usufruct majdnem a tulajdonjoggal egyenlő formában maradt fenn” – különösen azokon a határterületeken, ahol még volt terjeszkedési, foglalási lehetőség.⁷ Ilyen volt például a Kárpátokban, a Székelyföld hegyvidéki részein a tizenkilencedik-huszedik században a tanya, majd a tanyákból a településalakítás folyamata. Az erdei legeltetés, az erdő kizsákmányolása, a falopás csak egyik aspektusa ennek a jelenségnek. „Azé az erdő, aki hozza” – hallani napjainkban is a szentenciát. „Hozzuk el mi is a részünket” – biztatják egymást a családok tagjai. Ugyanez vonatkozott a kollektív működésének az időszakára: a termésre az állam tette rá a kezét, a helyiek csak visszavettek belőle annyit, és nem többet, mint amennyi az elit pozícióját még nem veszélyeztette (mert ha igen, akkor megtorlás következett), mint amennyit az elittel való alkuban sikerült, mint amennyire a rokonsági rendszerük, státusuk lehetőséget nyújtott.

3.2. A második tulajdonváltás. Dekollektivizáció – a visszaszerzés időszaka

3.2.1. A dekollektivizáció a tulajdonváltás tervezett vagy spontán, államilag kézbe tartott vagy helyileg kialakuló és társadalmi méreteket öltő eseményeinek és folyamatainak együttese.

3.2.1.1. A közös fölbirtoklást menedzselő szervezetek és elitek legitimitása már 1989 előtt a minimálisra csökkent. Az 1989 előtti falusi vezető csoportok hatalma egyik napról a másikra szétfoszlott. Hatalmi harcok sorozata, erőszakos cselekedetek sora bontakozott ki.

A közösként kezelt vagyonnak előbb a széthordása, majd szétosztása, felvásárlása következett.

Hosszabb folyamat volt a társasgazdálkodás kialakulása, majd lassú megszűnése. A később létrehozott szakosodott közös tevékenységek, például a szarvasmarhatartó egyesületek vagy a növénytermesztésre szakosodó vállalkozások már egyértelműen nem a dekollektivizáció jelenségei.

Szintén sokáig tartó folyamat a termelésből fokozatosan kimaradt területek (felhagyott szántóföldek, beerdősödő kaszálók, erodálódó domboldalak, tarvágással kiirtott erdőrészek) ártértékelődése, újra élelmiszer előállításra használható területté vagy ökotevékenységek területévé való átalakulása.

A dekollektivizáció társadalomszerveződési, társadalomerkölcsi vonatkozásairól pedig külön kell szólni.

3.2.2. A dekollektivizáció 1989 december végén kezdődött, és egyik első sajnálatos megnyilvánulása a mezőgazdasági szakemberek elleni frontális támadás volt. A falvakon ők képviselték a gazdasági racionalitást, a modern mezőgazdaság (tehát a földek egy tagban való művelésének, hitelfelvételnek, pénzben való elszámolásnak) elveit – ugyanakkor ők voltak az új elitben azok, akik általában nem voltak helyiek (ezért volt könnyebb ellenük fordulni; akik támadták őket, nem találták szemben magukat egy rokonsági rendszeren belüli szolidaritással). A még működő termelőszövetkezetek eszközeinek széthordása is 1989 december 22-én délután kezdődött – az úgynevezett Kollektív-felszámoló Bizottságok a maradék fölött rendelkeztek.

Az alapvető kérdés nem az volt, hogy visszakapják-e vagy sem a földeket az egykori tulajdonosok. Ezek ugyanis olyan („forradalmi”) tömeget (majd az első szabad véleménygyakorlás idején már: választókat) jelentettek, amelynek alapvető elképzeléseivel, óhajaival, indulatával nem lehetett szembeállni. A kérdés az elit sorsa, hatalomátmentése – azaz rendelkezési hatalmának politikai, majd újra gazdasági hatalommá való konverzációja volt. Ez az elit menedzselte a földvisszaadás folyamatát. Ez szervezte a közös gazdaságok felbomlása után a rendelkezési hatalmának átmentését lehetővé tevő társulásokat.

3.2.3. A föld kimérése után megkezdődhetett az egyéni gazdálkodás. A kimérés azonban egyszerre jelentette a tulajdonba vételt és ennek folyamatos megkérdőjelezését: a tulajdon körüli viták permanenssé válását. Szükségse-

rűen és újra csak a használat kérdése, az usufruct jelensége került a közép-pontba: nem az számított, hogy mit mutattak a régi papírok, hanem hogy a művelt földön kik, milyen módszerekkel és milyen szervezetben tudták egyik évről a másikra a hasznát maguknak megtermelni, biztosítani. Akár csak foglалás (például: a gépállomás traktoristái), akár eladás (például a „tanus földek” továbbadása), akár bérlet (és a bérleti díj önkényes csökkentése vagy meg nem adása) történt, ugyanaz volt a cél: az adódó lehetőségek gyors kihasználása. Az önellátásra berendezkedő termelői réteg fölé berendezkedett a hasznát élvezők rétege. Ezt az is lehetővé tette, hogy megvolt a termeléshez szükséges tőkéje, megvoltak az eszközei és az eladáshoz szükséges kapcsolatai. Ugyanakkor nem kötötte a szokásjogból mindeddig átöröklődő ösiség elve:⁸ a föld társadalmi érték, a földdel, a földön nem lehet akármit (akármilyen, a közösen birtokló generációk valamelyikének elképzelése és beleegyezése ellenében hasznát termelő tevékenységet) végezni.

3.2.4. A székelyföldi helyszínek nagyon változatos képet mutatnak. Van, ahol egyértelműen befejeződött a dekollektivizáció. Ez nem azt jelenti, hogy kiosztottak minden birtoklevelet, és a határ a területüket művelő, birtokhatairaikat betartó szomszédságok mozaikja. Kovászna megyében például 2000-ig a birtoklevelek 39 százalékat állították ki.⁹

Két szélsőség van. Vagy annyira hátrányos helyzetű a település, hogy nincs már olyan munkaképes réteg, amelyik a földért vitát folytasson, hiszen nem lehet jövedelmezően termelni. Az önfenntartáson túl, amihez bővében van termőföld, nem érdemes gazdálkodni (esetleg olyan természeti ellenséggel, a vadállatokkal kell megküzdeni, amelyek korlátozzák a gazdálkodási ambíciókat). A határ egy része újra *naturává* vált. Ezek már most (kényszer)ökoövezetek. Tagányi Zoltán történelmi példákat vizsgálva állapítja meg: „bizonyos körülmények fennállása esetén a föld tulajdonának nincs értelme, mert föld van bőségesen.”¹⁰ Ezek a bizonyos körülmények bizonyos helyszíneken újra megteremtődtek, és valószínűleg addig fennállnak majd, amíg meg nem kezdődik a potom árú földek felvásárlása.

Vagy olyan szerencsés helyzet alakult ki, hogy a bérlet, valamint a földvásárlások megteremtették azt a birtokszerkezetet, amely dominálja a szántóföldi termelést, gazdálkodást. Ehhez persze viták, konfliktusok, perek sorozatán keresztül vezetett az út. De mára már felbomlott a kollektív gazdaság utódjaként létrehozott társasgazdálkodás is, és a településen, rokonságokon belüli birtoklás, használat, rendelkezés viszonylagos egyensúlyba került.

Ezenkívül vannak azok a helységek, ahol nem volt kollektivizálás, és amelyekben az egyensúly kissé megbillent a dekollektivizáció időszakában

(szomszédos településekkel voltak határviták), de ahol a sajátos fejlődési ritmusból adódóan az igazi gondot nem az (egymás közötti) tulajdonviták, hanem a gazdálkodással kapcsolatos, generációk közötti szemléleti különbségek értelmezése és kezelése jelentik

3.2.5. Van olyan helység, ahol újra- és újramérik a földeket. Van olyan rokonság, ahol sajátos kapcsolatalakító technikákkal (konfliktuskeltés, per, harag) próbálják egymást rászorítani a tulajdon és használat rendezésére.

De legáltalánosabban az mondható, hogy a dekollektivizáció olyan általános gazdasági-társadalmi folyamatként fogható fel, amelyik a jelenlegi körülmények között nem egy történelmi pillanathoz köthetően fejeződik be (mint a kollektivizálás: 1962. április), hanem lassan tovaggyűrűző hullámokban csendesül le, mint a bedobott kő után a tó felszíne. A visszavételért harcoló generáció kihal, a tulajdon az ősiség elvének (azaz: a föld társadalmi érték, rokoni szabályozás szerint birtokolható és használható, nem eladható) teljes megszűntével tőkésíthető értékként jelentkezik, a használatot és rendelkezést egyre inkább piaci tényezők befolyásolják. Székelyföldön a dekollektivizáció „lecsendesülésének” pillanata jelenti a történelmi parasztság végét. Ez pedig a föld mint státusképző, társadalmi strukturáló tulajdon megszűnését, a helyi kötődések átszerveződését eredményezi. A (kis)birtokos parasztok helyét kiegészítő jövedelmet termelő vidékiek, agrárvállalkozók veszik át.

4. Visszaparasztosodás

4.1. Történt-e 1989 után a Székelyföldön visszaparasztosodás?

A jelenséget többen vitatják, elsősorban abból kiindulva, hogy Romániától nyugatabbra egyértelműen nem jelentett a történelmi parasztsággal azonosként kezelhető, de új fejleményként megjelenő réteg formálódását, azaz visszaparasztosodást az, hogy 1989 után bekövetkezett a dekollektivizáció. Magyarországon a földek birtokbavétele nem vezetett egy szélesebb kisbirtokos, önellátásra berendezkedő termelői réteg kialakulásához. Történt ugyan parasztosodás, ennek „szereplői a régi – 1988 előtti – és az új – 1990 utáni – magángazdálkodók”,¹¹ de ezek száma csekély. A mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív lakosság Magyarországon csak 8 százalék – míg Romániában ez 35 százalék.¹² Kiss Dénesnél 40,9 százalékról olvashatunk. Az 1999-es statisztikai adat szerint Romániában a 10 hektárnál kevesebb szántóterülettel rendelkező gazdaságok száma a teljes szám 96,7 százaléka.¹³ Az adatok ismeretében elfogadhatók Alina Mungiu-Pippidinek

a mai romániai társadalmi rétegződésre vonatkozó kitételei, illetve parasztság-meghatározása: „parasztok a falvak, községek és kisvárosok azon lakói, akik családi gazdaságának fennmaradása a föld és a kert megművelésétől függ, és akik ennek következtében a saját gazdaság nyújtotta önellátásra alapozó paraszti életmódot élnek.”¹⁴

Le kell szögezni: átmeneti állapotról van szó, nem a Csajanov által leírt paraszti gazdaság újjáéledéséről. Az egy más történelmi korszakban egy más történelmi folyamat szülötte. Romániában nem abban az értelemben parasztok a mostani önellátó földművelők, ahogy az Teodor Shanin klasszikus meghatározásából kiolvasható: „A parasztok mezőgazdasági kistermelők, akik egyszerű eszközökkel és a családtagjaik munkaerejével saját fogyasztásra, valamint a politikai és gazdasági hatalom birtokosai számára termelnek.”¹⁵ A politikai és főleg a gazdasági hatalom, a piac egészen más helyzetet diktál. Ma a globális politika és a gazdaság szereplőinek ahhoz, hogy az élelmiszertermelés megvalósuljon, nincs szüksége parasztokra, és nem is tartják számon a még létező parasztok partikulárisnak tekintett érdekeit. A posztoszocialista politikai szféra képviselői is csupán választási megfontolásból, mint választókkal foglalkoznak hébe-hóba a mai parasztokkal. A nem-paraszti népesség és az állam fenntartásához szükséges javakat és értékeket Romániában sem a parasztság termeli meg.

Az azonban igaz, hogy ma ez a réteg alkotja (még) a mai romániai társadalom több mint egyharmadát. Ma Romániában azért van visszaparasztosodás, mert a modernizáció „olvasztótégelye” alatt „takarékon égett a láng”, a bekövetkező változások kevésbé alakították át a történeti parasztságot.

Székelyföldön 50 százalék körül van a falusiak aránya. A leginkább csak önellátó gazdálkodást folytató családi gazdaságok a földterület 89 százalékát birtokolják.¹⁶ Ha nem is mindegyikük, de nagyobb részük a saját gazdaság nyújtotta önellátásra alapozó, a fogyasztást korlátozó életmódot él (bővített újrateermelésre képtelen szegénység, vegetálás).

4.2. Európában és – számunkra ismerős formában – Kelet-Európában elsősorban az ismétlődő állami beavatkozások következtében végbement egy paraszttalanítási folyamat: eltűnt a parasztság, mint demográfiai tömeg, és akik maradtak, azokat is gyors ütemben integrálja a modernizálódó és ennek következtében máshogy (a városival párhuzamba állíthatóan) szerveződő vidéki társadalom.¹⁷ A dekollektivizáció azonban Romániában tömegméretű paraszttársadalmat alakított ki. Ehhez természetesen az kellett, hogy ne legyen olyan sikeres paraszttalanítás, mint Európában. Eleve mások voltak az induló feltételek: 1945-ben Romániában a lakosság mintegy 80 száza-

léka falun élt, ezek legnagyobb része többé-kevésbé polgárosodott, de paraszti társadalomban. A negyvenes-ötvenes években még gazdálkodott a hatvan-hetven éves generáció. De legalább ennyire meghatározó, hogy az állami beavatkozás megfosztotta ugyan őket tulajdonuktól, de nem tudott más érvényes életmódot, más érvényes tulajdont adni, és a tulajdonhoz való más viszonyt építeni. A múlt-kép nem foszlott szét, jövőkép nem alakult. Talán érthető, hogyha tapasztalt, tanult is (tanítottak neki!) más életformát – de nem akarta azt. Ennek az idős generációnak az életből, a tulajdon felett rendelkezők köréből való kilépése azonban hamarosan bekövetkezik.

A visszaparasztosodás a paraszttalanítás késleltetése. Legsajnálatosabb negatív vonásai a fogyasztás-korlátozó szegénység, a túlélésre való berendezkedés, a bővített újratermelés nyomán halmozható gazdasági-társadalmi javak hiánya. Nem tudni még, hogy a hátrányok felhalmozásának milyen következményei lesznek. Az előnyök felhalmozása Romániában (Magyarországnál sokkal egyértelműbb módon) városokon és főleg nagyvárosokon (kirívó előnyei vannak az adminisztratív központoknak: a megyeszékhelyeknek) az adminisztráló és a vállalkozó új elit körében történik. Házat, autót, bankbetétet, valutát, konvertálható tudástőkét ők építenek, vásárolnak, halmoznak és örökítenek.

5. A dekollektivizáció erkölcsi dimenziói – kötelesség és igazság

5.1. A dekollektivizáció jellemző vonása, hogy tér nyílik a falusi társadalmon belül a társadalmi státusok újradefiniálására. A föld birtokbavételekor különböző elképzelések és remények találkoznak, csapnak össze. Az állam gazdaság- és társadalomalakító eszközrendszere megváltozik, egyértelműen csökken az egyéni egzisztenciák közvetlen befolyásolhatósága. Amit sokat emlegetnek, azaz: „magára marad a falusi társadalom” – annyiban felel meg a valóságnak, hogy több eszköze van önmagában dönteni, ugyanakkor az új gazdasági-társadalmi helyzetben hagyományos mentalitásának, alulinformáltságának és piaci gyengeségének minden következményét inkább viselnie kell. Természetesen nehezen és nem – esetleg húsba vágóan fájdalmas – megoldásokat vállalva, hanem kibúvókat keresve (például mágius gesztikuláció, lásd lennebb) viseli.

5.2. A falvakon kibontakozó és állandósuló konfliktusok mögött a kötelességre és az igazságra vonatkozó elképzeléseknek, az ezek meghatározta viselkedésmódoknak és a másképp szerveződő realitásoknak a szembeeszülése húzódik. Kötelessége az egykori gazdák leszármazottainak újra

tulajdonba venni az egykori birtokot. Az érvek a legkülönbözőbbek, leggyakrabban a nemzeti-családi szenvedéstörténetre vezethetőek vissza. Vér hullt a földért, egykor, a háborúban megszenvedtek azért, hogy megvédjék a földet vagy győztesként földet kapjanak. Nehéz éveket szolgáltak idegenben, hogy megvehessék a földeket. A hátukon hordták a kis terményt a városi piacra, hogy kuporgatva apránként megvásárolhassák a földet. A visszafoglalás ritualizált. Az utódnak mindig tudni kell azt is: pontosan melyik, hol fekvő, és a semleges tájból milyen személyes emlékekkel körbekerített és kiemelt földparcellára kell újra rátennie – hogy megvethesse – a lábát.

Példaként egy kisbaconi történetet ismertetek.

A B. családban a földek birtokbavétele még a tényleges kimérés előtt, rituális körülmények között történt. B. György is osztja az általános nézetet: nagy baj, hogy azok az öregek, akik egykor a földeken gazdálkodtak, már meghaltak, mert ha élnének és tudásuk használható lenne, akkor nem lenne ennyi nézeteltérés, vita a földek körül. Olyan érv ez, melynek a gyakorlatban nem lehet ellenpróbája: az öregek nem támadnak fel, csak a szellemük, mentalitásuk kísért a mostani földfoglалók, föld felett vitatkozók között. És olyan érv, amivel a saját földigénylő pozícióját erősítheti B. György: „én édesapám mellett a legkisebb borozdát is tudtam”, tehát legalább a saját földek visszavétele erre a biztosnak kijelentett tudásra építhet.

Amikor 1990-ben szó volt már arról, hogy visszaadják a földeket, akkor B. György határjárást szervezett: a lányát és a fiát maga mellé vette, s elindultak: „Itt kimegyünk a fenyő fele, s Csikorrtető, úgy hívják, ott van egy nyolc vékaféreje, ott kezdtük meg. Ott kezdtük meg a bémutatást: fiaim, nézzétek meg, ettől eddig így és így, nyolc vékaféreje terület itt van. S a mezőn körbevitem, s megmutattam: itt s itt, nagytatának ez a birtoka. S ez a miénk lesz, erre vigyázni kell.” A gyerekek állítólag, apjuk szerint, „örömmel vették. Örömmel, igazán mondom”, hogy feltáruul előttük a határ titka: vannak olyan részek, amelyek az övék, amelyet ezután meg kell dolgozni, amely ezután táplálja őket, sőt konkrét térbeliségével földhöz-határhoz tartozást, identitást ad nekik. A gyerekek valószínűleg nem fogalmaznának ilyen elfogultan – az azonban tény, hogy ez a beavató számukra is emlékezetes maradhatott. Annál is inkább, mert ezután jött az ezt megerősítő fordulat: valóban visszakerültek családi tulajdonba a földek, és nagyjából ott, ahol az apa azt megmutatta – tehát ami esetleg az apa múltat jelennel összekötő, érzelmetli gesztikulálásának tünt akkor, az mindennapi valósággá vált.

B. György gesztusa világosan láttatja: azok az emberek, akik gazdálkodóként nőttek fel, a falu, határ teréhez máshogy viszonyultak egész életükben, mint akik a kollektív megalakulása után szocializálódtak – függetlenül

attól, hogy éppen közös tulajdon, kollektív gazdaság létezett. A határt megosztottnak látták, noha már nem volt az. A határban tudták a saját birtokuk, kis földdarabjaik helyét – noha nem volt saját birtokuk, nem voltak saját földjeik Ezt az igen erős, generációkat elválasztó különbséget csökkentette a gazdálkodás – a családi együtt gazdálkodás – újraindulása. Ma már a határ terében újra ott a társadalom térbe kivetített tagoltsága, különbségei – és erre figyel, reflektál maga a társadalom is, generációktól függetlenül.

A földet visszavenni kötelesség, azért is, hogy a család egysége ne sérüljön, a közös juss tovább létezzen: mit mondanának az ősök, ha látnák, hogy nem kérik, nem veszik vissza a birtokot? „Forognának a sírjukban, ha megtudnák, hogy...” Kötelesség, hogy a jelentős gazda (az ötvenes években, az osztályharc idején: kulák) utódja is arra törekedjen, hogy az – emlékek szerint – a státust visszaszerezze, tovább örökítse. Kötelessége az egyéneken túl az egész helyi társadalomnak, hogy a földtulajdont védő, a használatot szabályozó és a rendelkezést lehetővé tevő rendet, akárcsak őseik, kialakítsa, megtartsa, tovább örökítse.

Kötelessége az államnak, hogy ezt a kötelességteljesítési törekvést támogassa. Ha nem valósul meg a restitúció, akkor igazából nem is változott semmi, ez sem jogállam, hanem egy rablóállam. Ezzel szemben megengedett a szembeszegülés, ellenállás. Leginkább természetes az eddig bevált módszerek alkalmazása: adócsalás, lopás. Alapvetően pedig a minden újabb politikai, gazdasági döntést övező általános bizalmatlanság.

5.3. Aki a kötelességnek nem tesz eleget, azt kívülállóként, idegenként kezelik. El kell viselnie a megszégyenítést. De ez nem egységesen érvényes elv. A fiatal generáció mássága nagyon nehezen kezelhető helyzet. *„Aki a faluban van, az nem adja el a földet. Inkább azok, akik városra, Magyarországra költöztek, de aki a faluban maradt, annak szégyen eladni a földet, amiért megszenvedtek, hogy megszerezték, aztán megszenvedték, hogy elvették, s most megszenvedték azt, hogy visszaadták. A fiatalok már másképp gondolkodnak, van olyan, aki azt mondja, nem jövedelmezett? Ha nem megy, adom oda.”*

5.4. Aki elégedetlen a földosztó bizottságok döntésével, a kialakuló földszomszédok viselkedésével (elszántás, „elutalás”, azaz ideiglenes út vágása a földjén keresztül), vagy a rokoni körben kialakult tulajdonrendezéssel, az újra és újra próbálkozik: keresi az igazságát. Agresszív módon, tettelesen, vagy a mindennapi kapcsolatok hosszú távú újraszabályozásával (harag), vagy a helyi hatóságokkal egyezkedve (azokat lefizetve), vagy bírósági

úton. Kevesen tehetik azt meg, hogy közvetlenül, a helyi hatalmi szerkezetekben való részvétellel és a döntéshozatalra való befolyással (tanácsstag, földosztó bizottság tagja) sikerül megteremteniük a tulajdonuk megszilárdítását (meg még azelőtt: megnövelését).

Mivel sokan vannak városra költözött, távolra elszármazott rokonok, igen széles hálózatok megmozgatásával történik az igazság keresése. Az ott-hon maradottak a távoliak földjeinek használói. Ezért érdemes úgy viselkedni, hogy az önzetlennek és „igazi rokoni ragaszkodásnak” tűnjék, holott valójában nem az. A közvetlen hasznokat alig hozó tulajdon- és rendelkezési jogot visszaszerezték a rokonoknak, ezzel pedig megerősítették státusukat a rokonsági szerkezeten belül („én képes vagyok sikeresen harcolni a ti igazatokért is”), de a használati jogot fenntartják maguknak. A bizonyíték erre a viselkedésmódra: sokan már megvásárolták, vagy ezután akarják megvásárolni a rokonok számára visszaszerzett földeket. Tehát ez a tényleges birtokgyarapításnak egy előformája.

5.5. Akik máshonnan vagy a társadalom lenti részéből jöttek, és most akarnak birtokhoz jutni, azok is az igazságra hivatkoznak: megtelepedtek, beilleszkedtek, dolgoztak ebben a közösségben, most nem lehet, hogy kifosszák őket. Magatehetetlen, idős embereknek hiába adnák vissza a földeket, nem tudnának mit kezdeni vele, míg ők, munkaerejük teljében, tudnának értéket termelni. Legalább a használatban ezután is részt kell, hogy vegyenek, a használatban termelt javakból részt kell, hogy kapjanak. Nemcsak a kialakuló vagyoni különbségek, hanem még ezek előtt az igazságosság érvek és érvrendszerek, erkölcsi állásfoglalások mentén tagolódik újjá a helyi társadalom.

5.6. A nyílt eltulajdonítás, a lopás különösen azokban a közösségekben terjedt el, ahol a betelepedettek vagy a hagyományosan gyűjtögető életmódot folytató közösségekhez tartozók száma megszorodott, valamint meggyengültek a védelmet biztosító intézmények. Ezekben a közösségekben a gazdálkodóknak az utóbbi években egyre komolyabban számot kell vetniük a vetésszerkezet kialakításánál azzal is, hogy hol őrizhető meg valamennyire a termés: a terménybetakarítást nemcsak a vadak, hanem egyes falusfelek is veszélyeztetik. Vége hossza nincs a mezei lopásokról szóló történeteknek: *„A csobán s a cigán ellenségek, ott legeltetnek, ahol akarnak, akitől nem félnek, állnak belé a here vagy a lucernaföldekbe, nem foglalkozik senki velük, se rendőrség se senki. Ha megvered, meg tudnak büntetni, azt mondják magadnak törvényt nem szabhatsz, ők pedig ellopják azt, ami a tiéd lenne...”* *„Neköm odafel van másfél hektár here s lucerna, mindjár-mindjár megfogom valamelyiköt benne, s azt*

mondják engöm agyon kell ütni, mert ilyen hitvány embör senki sincs mind én! Azt mondják, hogy az isten nem neköm teremttötte a földet! Hát mondom adok másfél hektárt nektök es vessétök be... Ők nem vetik el, mert nekik nincs pénzük...

5.7. Az egyéni mellett a köztulajdon is most keresi új formáit. Az állami rendelkezéssel szemben az alávetettek szövetkezésre kényszerültek – az új helyzetben a kiemelkedő érdekcsoportokkal szemben kell, hogy kialakuljanak az új érdekvédelmek. A közlegelők Garrett Hardin által megfogalmazott tragédiája reális tapasztalattá vált: a visszakapott közbirtokossági vagyonok hasznát egyesek igyekeznek kisajátítani.

A teljes termőhatár újra az egyes földbirtokok mozaikjaiból áll – a társadalomnak is a helyét újra kereső családi-egyéni mozaikokból kell építkezni. Egyelőre azonban jobbára „klasszikus” módszerekkel folyik az építkezés: az egyének, csoportok bűnbakot keresnek, arról egyezkednek, hogy ki a hibás azért, mert nincs az óhajtott szilárd tulajdonviszony, erkölcsi rend és gazdasági biztonság. Előbb a mezőgazdasági szakembereket, majd az államot, a helyi előljárókat és az elit tagjait (a földosztókat, a hivatalnokokat és a vállalkozókat) célozták a támadások – és már feltűnik az EU is a célkeresztben. Arról szól az igen általánosan példálózó közbeszéd, hogy régebb – a nagyapák idején, vagy akár a szocializmusban is – jobb volt.

Alulról történő, következetes közösségépítéshez nincs tudás, tapasztalat, anyagi alapok. A falusi társadalmak a Székelyföldön alapvetően és minden értelemben szövetkezet-deficitesek. Az „egyént tulajdonjogában korlátozók köre, azaz a tulajdon reális közössége”¹⁸ (legyenek ezek személyek, csoportok vagy intézmények) vagy nem működik, vagy ha igen, akkor csak korlátozottan, az egyének „demokráciára”¹⁹ hivatkozó ellenszegülését kiáltva. Szövetkezéshez pedig alku, alkuképes felek, bizalom, az alkuszegést szankcionáló működő szervezetek szükségesek.

5.8. Ahogy igen szemléletesen, mélyértelműen megfogalmazódik: „más pásztorok kellenek”. Ez nem azt jelenti, hogy a most újra kialakuló feladatkörökre személy szerint más határpásztorok, erdőpásztorok, hanem az új helyzetben: pásztorok és őket választó, illetve számon kérő közösség, pásztorok és őket naponta eligazító előljáróság, pásztorok és határhasználók más szervezete, szövetsége, erkölce. Másfajta szervezetek, ezekhez más elvek és más viselkedés.

Olyan egyéni és közös tulajdon, olyan használat és rendelkezés szükséges, amely nem konfliktusgeneráló, hanem közösségsszervező elvként és gyakorlatként működik. Ez azért csak távlatokban elképzelhető, mert ehhez új

mentalitásra van szükség. Többek között nem a múltat kell visszaidézni, és ekképp az emlékezésnek igen nagy teret szentelve építkezni (ahogy Katherine Verdery megfogalmazza: a dekollektivizáció Romániában az érvényes társadalmi emlékezetek közötti háború)²⁰, hanem a jelent ismerni, és az ismeretet használni. Hiába gondolják sokan azt, hogy például a közbirtokosság (vagy a nagyapák földkímélő, parlaghagyó módszere, vagy a havasi félrideg állattartás) egykor jó volt, működött, tehát ma is jó lesz, és működni fog – a névmá-
giába vetett bizalom a realitással konfrontálódva hamar szertefoszlik.

Igaz a Thomas-tétel, miszerint ha egy társadalmi csoport egy elképzelést valóságként kezel, akkor az számukra valóban valóságként működik – de igen korlátozott ez esetben ennek a valóságnak az általános hatóköre, igencsak korlátozott a társadalmi közbeszédben forgalmazottak erkölcsi normateremtő ereje. Vagy másképpen: ma igen széles azoknak a köre, akik a gyakorlatban normatagadókként viselkednek, akik erre a hiedelemnek minősülő társadalmi vélekedésre építve rövid távon, láthatóan és különösebb szegyenkezés nélkül a közvagyonok működtetéséből nagy saját haszonra tesznek szert.

Jegyzetek

- ¹ *Föld és ember a Székelyföldön. A földhasználat 1989 után kialakult új formái a Székelyföldön. Gazdasági gyakorlat, társadalmi elvárások, morális értékek.* A kutatásban részt vettek: Ferencz Angéla, Gagy József, Mihály János, Oláh Sándor. A 2002–2003-ban zajló kutatást az Arany János Közalapítvány támogatta.
- ² Tárkány Szűcs Ernő 1981-ben megjelent könyvében (*Magyar jogi népszokások.* Gondolat, Budapest) külön fejezetben foglalkozik a tulajdon általános meghatározásával. Az általa kidolgozott modellt lásd az 508. oldalon.
- ³ Tárkány Szűcs Ernő: *Magyar jogi népszokások.* Gondolat, Budapest, 1981, 109.
- ⁴ Márkus István a hatvanas évek magyarországi falvaiban bekövetkező nagy nemzedékváltásról írva jellemezte így a kiháló nagyszülők generációját – megjegyezve, hogy az unokák már nem akarnak parasztok lenni, és nem is lesznek azok (Márkus István: *Kifelé a feudalizmusból.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 194.). Igaza volt.
- ⁵ Az amerikai Katherine Verdery 1993–1994-ben végzett terepmunkát az általa dekollektivizációnak nevezett folyamatot tanulmányozva a Hunyad megyei Aurel Vlaicu faluban. A terepmunka nyomán született a *The elasticity of land*:

problems of property restitution in Transilvania c. írása 1997-ben, amely a *What was Socialism, and what comes next* c. kötetében jelent meg.

- ⁶ Mivel egyértelműen nem támaszkodhat erre: a földnek a földesúr, vagy a negyvenes évek után az állam a tulajdonosa, és ezen is túl: monopolhelyezetének tűzzel-vassal őrzője, a tömeges erőszak alkalmazója, az erkölcsi vesztes. Lásd Tóth Zoltán: A család, a magántulajdon és a helyi társadalom szerkezete (társadalomtörténeti esszé). In Böhm Antal – Pál László (szerk.): *Helyi társadalom 3. Strukturális viszonyok a helyi társadalomban*. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest, 1985. 87.
- ⁷ Lásd Tagányi Zoltán: *A társadalmi intézmények fejlődése és a szokásjog*. MTA Szociológiai Kutatóintézet, Budapest, 1990, 10–11.
- ⁸ Tárkány Szűcs: i. m. 710–711.
- ⁹ Benedek Márta tanulmányában található adat. Lásd: Mező- és erdőgazdaság. *A Székelyföld* c. könyv 5. fejezete (szerkesztette Horváth Gyula, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. Dialóg– Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2003.). 173.
- ¹⁰ Tagányi: i. m. 17.
- ¹¹ Valuch Tibor négy olyan folyamatot ír le, amelyek meghatározták a falusi társadalom szerkezetének átalakulását: a polgárosodás, az új tagi-tulajdonosi réteg kialakulása, a proletarizáció és a parasztosodás. Lásd: Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 210.
- ¹² Alina Mungiu-Pippidi által közölt adatok, pontos évszám megjelölése nélkül. Alina Mungiu-Pippidi: *Secera și buldozerul. Scornicești și Nucșoara. Mecanisme de aservire a țăranului român*. Polirom, Iași, 2002. 183.
- ¹³ Uo. 69.
- ¹⁴ Uo. 139.
- ¹⁵ Teodor Shanin: Peasantry as a Political Factor. In Teodor Shanin (ed.): *Peasants and Peasant Societies. Selected Readings*. Penguin Education, Harmondsworth, 1971. 240.
- ¹⁶ Ez is Benedek Márta adata. A forrást nem jelölte meg. Lásd a fent hivatkozott tanulmány 195. oldalán.
- ¹⁷ A fogalom általános és magyar értelmezéséről, a jelenségről lásd Kovách Imre: A magyar társadalom „parasztatlanítása” – európai összehasonlításban. *Századvég*, 2003/2, 41–66.
- ¹⁸ Lásd Tóth Zoltánnál, i. m. 59.
- ¹⁹ Igen leegyszerűsítve: demokrácia, azaz nem diktatúra, azaz amikor szabadság van és mások kárára, illetve a magam hasznára
- ²⁰ Verdery: i. m. 217.